

BIRUTĖ JASIŪNAITĖ

Vilniaus universitetas

Gyvūnai tradicinėje frazeologijoje ir etninėje kultūroje. Kregždė

Žviritioji kregždė – nuolatinė žmogaus draugė, lipdanti pilkus molio lizdelius jo namų pastogėje. Grakštus jos skrydis ir linksmas krykštavimas – neatskiriama kaimo buities dalis. Kregždės išvaizda neįmantri: tamsios juodos plunksnelės, skelta žirklių pavidalo uodega. Tai bene vienas vikriausių mūsų krašto paukščių, nenuilstanti vabzdžių medžiotoja. Žemaitijoje sodybose gyvenanti šelmeninė kregždė žinoma vardu *blezdingà*. *Kregždės* vardą čia turi tik vadinamoji urvinė kregždė, rausianti urvelius stačiuose šlaituose. Žemaičio sodybą sunku įsivaizduoti be ore nardančių blezdingėlių. Štai ką apie jas rašo žinomas etnografas Ignas Končius (1996: 105): „Blezdingos, ypač tvartus mėgdamos, prie balkio prisilipdo lizdelius ir čiulba nepaisydamos, kas aplink: „Kad buvau svečioj šalelėj, midų vyną gėriau, midų vyną gėriau ir subinelė tyvaliavo, tyvaliavo. Kad parlėkiau į savo žemelę, sudžiūvau, sudžiūvau ir subinelė kaip šakalys, kaip šakalys.“

Aišku, kad su tokiomis vikruolėmis galima lyginti tiktai itin žvalų, greitą, apukrų, energijos pilną, paprastai jauną žmogų: *Greita kaip kregždutė, vikri kaip vijurkas* KrvP Merkinė; *Labai vikri mergina, šaudo kaip kregždė po orą* Jōniškis; *Greita kaip kregždutė ore* KrvP Dūsetos. Su kregždės krykštavimu mėgstama palyginti ir žmonių linksmą plepėjimą, čiaušškėjimą: *Čiauška kaip blezdinga* Sim; *Ko čia krykšti kaip kregždė prieš lietų?!* Survilėškis. Šiaurės žemaičių šnektose žodis *blezdingà* pavartojamas kaip maloninis jaunos mergaitės ar mažo vaiko apibūdinimas: *Mano blezdingėlė* Endriejāvas (Jasiūnaitė 1995: 39). Pabrėžtina, kad „paukštiniai“ melioratyvai (maloniniai kreipiniai) – pati gausiausia mūsų zoomorfinių melioratyvų grupė. Grožiniuose tekstuose kaimo tematika galima aptikti tiek *krėgždę*, tiek ir *blėzdingą*: abu šie žodžiai atlieka maloninio kreipinio funkciją (Jasiūnaitė 1998: 48).

Maloni, linksma, žviriti žmonių įnamė liaudies dainose nusipelno įvairių epitetų, į ją kreipiamasi švelniai, lyriškai: *Oi tu kregždele, mėlynój paukštėle, vai ko tu išlėkei iš žalios girelės?* ČUS; *Tu kregždynėle, tu lakuonėle, o ką tu tę girdėjai?* LTR Liškiavà; *Kregždūnėle lakūnėle, ką girdėjai lakiodama?* Jurbarkas.

Kregždutė ir štarelis (čiurlys) dzūkų dainose simbolizuoja jauną porą: *Štarelis išvojo iš šilko lizdelio [kregždę]* LTR Liškiavà.

Apdainuojamas linksmas, guvus kregždučių būdas, grakštus jų skrydis: *Parlekia iš pietų linksmos blezdingos* JD; *Kielės čiauška parugėse, kregždės plezda padangėse* (d.) Alvitas. Nerūpestingos dainų kregždės laisvai lakioja po žalią girelę: *Dai tu nuskrustum žalion girelėn, dai tu ten rastum daug skregždytelių* Tverėčius.

Kodėl šie paukšteliai taip linkę glautis prie žmogaus, sužinome iš etiologinės sakmės: *Visos paukštės ėjo [sodinti medžių], tiktai nėjo viena kregždė. Užtat ana dabar lizdo nesuka medy, o suka tiktai po stogu* LTs IV Sālakas. Anot kitos sakmės, kregždės vik-

rumas esąs paties Dievo dovanotas: *Jei tokia uoli esi ir netingi gaudyti vabalų, tai aš tau suteiksiu dovaną: tu niekuomet nepavargsi belekiodama!* LTs IV. Tik neregėtas vikrumas ir drąsa padeda mažai kregždutei apgauti net velnią, laimingai ištrūkti iš jo nagų. Ji laikoma ugnies parnešėja iš paties pragaro. Šis kregždės nuopelnas irgi neliko Dievo nepastebėtas: *Ji nulėkė į pragarą, pagrobė ugnies ir neša. [...] Užtai Dievas leido blezdingai po vienu stogu su žmogumi gyventi ir atminimui paliko jai raudoną pagurklį* LTs IV Ūžventis. Dievo paukštelio kregždė visuotinai vadinama ir Latvijoje (Šmitas 2004: 183). Rusai linksmą kregždutės krykštavimą netgi laiko malda (Gura 1997: 618).

Drąsiai kovodama su piktosiomis jėgomis, šaipydama iš jų, kregždė rizikuoja netekti gyvybės, bet palieka gyvatės nasruose tik uodegos galą. Paukštelė tyčia pameluoja gyvatei, kad pats gardžiausias kraujas esąs ne žmogaus, o varlės ir gyvatės, ir gauna už tai nukentėti: *Gyvate, išgirdusi tokį žodį, supyko ant kregždės ir išplėšė jai uodegos galą. Nuo to kregždės uodega nelygi* LTs IV Dūkštas. Pasakojamojoje tautosakoje kregždė sugeba parnešti ne tik ugnies, bet ir gyvybės vandens, kuris reikalingas žuvusiam karžygiui atgaivinti: *Toj kregždė nulėkė, parnešė tų vandenų, [...] patepė pirmiausia tuos kregždukus – atgijo* Bsp IV.

Mitologinėse sakmėse kregždė gali būti siejama ir su velniu. Velnio Daunoliaus kepurė pavirsta į kregždės lizdą: *Šeimininkas nuėjo į pirtį ieškoti Daunoliaus kepurės. Ieško, ieško, gi žiūri, kad kregždės gūžta* LTs IV Rimšė. Anot Marijos Gimbutienės (1994: 40), kregždė drauge su gegute, balandžiu, lakštingala, sakalu, pelėda liaudies kultūroje siejama su sielų persikūnijimu. Apie tai iškalbingai byloja tie „Eglės – žalčių karalienės“ pasakos variantai, kuriuose motinos užkeikti vaikai pavirsta ne medžiais, bet paukščiais.

Gerą žmogų ir kregždė myli – skelbia patarlių išmintis (KrvP Merkinė). Kaip jau sakyta, kregždė linkusi glaustis prie žmogaus, bet, matyt, ne prie kiekvieno. Mielo paukštelio pasirodymas susijęs su geromis žiniomis, maloniomis permainomis: *Kregždė parlėkdama parneša pusdienį* LTs V. Čia turima galvoje, kad ilgomis vasaros darbymečio dienomis žmonės dažniau gauna valgyti. Norint vaizdžiai perteikti mintį, kad pavienės smulkmenos dar nereiškia rimtų permainų, vartojamas pasakymas *Viena kregždė pavasario neparneš* Sln.

Neverta labai skubintis ką nors keisti, geriau jau būti atsargesniam, šiek tiek palūkėti. Apie itin nekantrų žmogų sakoma: *Dar kregždės nematęs, vyžas balon sumetė* KrvP Pasvalys. Labai vikrus, sunkiai sugaunamas žmogus metaforiškai apibūdinamas ir taip: *Sugaudysi skregždę ore* Dusetos. Kita vertus, vikrumas, per didelės ambicijos gali baigtis bloguoju: *Su kregžde belėkdams, gali kartais su višta atsitūpti* LPP III Vidūklė. Kregždė patarlės tekste simbolizuoja laimingas mergelės jaunas dienas, prabėgusias tėvų namuose: *Pas motulę kregždele čiulbėjo, pas anytą gegule kukuoja* PPr.

Mūsų smulkiojoje tautosakoje labai gausu įvairiausių kregždės giesmės pamėgdžiojimų. Jie gali turėti šio paukštelio balsą imituojančių ištiktukų ir kitokių garsažodžių: *Čatryla, motyryla, kepė bobutė pautienėlė, liepė vyreliams nesakyt. Aš vyreliams pasakiau, – man galvelę grrrikšt!* LTa Švenčionys; *Čičioik čičioik, telio mėsos, telio mėsos* Dusetos. Šio žanro kūriniuose, norint sukurti kuo geresnį kregždutės giesmės įspū-

dį, tyčia nuolat kartojami žodžiai, turintys ilgąjį balsį ī: *Vyrai, vyrai, mergos pautienę kepa!* ĮTR Bařtninkai; *Vėlai kėlės, susivėlės, snarglys nutįsęs* LTs V Sintautai. Šiaip jau kūrinėliai yra juokaujamo pobūdžio, humoristiniai. Juose labai mėgstamas godaus valgymo, apsiriijimo motyvas: *Išsiviręs išsikepęs, išsiviręs išsikepęs kleckus ir begurgia* BJK Gruzdžiai; *Moterukės, moterukės, ar kepėt pautienę? – Kepėm, kepėm, vyrukai išėdė* Šlavanai. Toksai besaikis valgymas galiausiai baigiasi nepritekliais ir badu, kaip skelbia pavasarinė iš dausų parlėkusios kregždės giesmelė: *Blezdinga sako: kad išlėkiau – pilnos miegos, kad parlėkiau – tuščios miegos, rytą vakarą vis lapynė* Gargždai.

Antropomorfinėse mįslių metaforose matome su jauna moterimi ar mergaite tapatinamą kregždę: *Maža mergytė, sušukuota galvytė, vokiški rūbeliai, linksmutė kalbelė* Kazlų Rūdai; *Ažumarės martelė, o vokiška kalbelė* Rimšė. Kregždutė, kaip žinome, juoda, todėl ji ir vaizduojama vilkinti vokiškais rūbais. „Nesuprantamas“ paukštelio krykštavimas lyginamas su svėtima (vokiška) arba tyčia iškraipyta (adverniška) kalba: *Šakės dvinagės, vokiški rūbai, adverniška šneka (kregždė)* Panevėžys; *Kukis – šakė, vokiški rūbai, adverniška kalba (kregždė)* ĮTR Bařtninkai; *Siuva, matuoja, padangėm lekioja, vokiškai braizgia (kregždė)* LMD Lazdijai. Kaip rodo pastarasis pavyzdys, ši mikli „vokietaitė“ sugeba dar siūti ir matuoti: tokią aliuziją kelia jos skrydis. Įsitikinimas, kad paukščiai „šneka“ užsienio kalbomis, paplitęs daugelio kraštų etninėje kultūroje. Dažnas ir paukščių poliglotų motyvas: antai, lenkų supratimu, pelėda mokanti lotyniškai, vokiškai ir prancūziškai (Žuravlev 2005: 263). Kai kuriose kitose mįslėse kreipiamas dėmesys į keistą, neįprastą grakštaus kregždės kūno formą, kuri tarsi sudėstyta iš kelių daiktų – šakės, kablį ir kamuolio: *Vienam gale – šakė, antram – vąšas, o vidurys – kaip kamuolys (kregždė)* ĮTR Bařtninkai; *Vienas galas kaip yla, antras kaip šakės, aksomito galva (kregždė)* LTR.

Kregždė labai populiari tradiciniuose tikėjimuose. Jai kaip ir gandrui priskirtos išlėkimo ir grįžimo iš šiltų kraštų dienos: *Ant švento Jurgio* (balandžio 23 d.) *kregždė parlek* BJK Gruzdžiai; *Ant Šilinės* (rugsėjo 8 d.) *kregždė išlek* BJK Gruzdžiai. Valstiečių sodybose šie paukšteliai labai pageidaujami, nes visuotinai tikima, kad jie neša sėkmę ir saugo namus nuo nelaimių: *Jei palėpėj ar ant sąsparos skregždė susisuko gūžtą, tuos namuos netrenks perkūnas* LTR Duōkiškis; *Kai atskrenda skregždė ir sulipdo gūžtelę, tai znokas, kad tie namai nedegs* LTR Sālakas. Griežtai draudžiama skriausti kregždes, ardyti jų lizdus. Toks nedorėlis būsiąs strazdanotas (kregždėtas, lašuotas): *Kas drasko kregždžių lizdus, būna lašuotas* Daukšiai; *Kas ardo kregždutės lizdą, to burna būna kregždėta* LMD Seinai. Kita vertus, esama ir magiškų patarimų, kaip išnaikinti strazdanas: *Jeigu nori, kad kregždai nuo veido pranyktų, reikia šv. Jono vakarą nuo rugių rasa nusiprausti* TŽ IV. Panašiai saugomasi ir norint per daug nenudegti saulėje: *Pavasarij pamačius pirmąkart kregždę lekiant, sako, reikia iš arklio pėdos vandeniu prausti burną, tai saule neapdegsi* BJK Marijampolė.

Šiaip jau kregždės vertinimas lietuvių tradicinėje kultūroje labai teigiamas, tačiau kartais ją matome ir kaip kenkėją. Tikima, kad ji galinti susargdinti gyvulius: *Kad karvė kraujais melžas, tai kregždė yra parlėkus par papilvę tos karvės* BJK Gruzdžiai. Kitame tikėjime, priešingai, tas pats paukštis laikomas liaudies medicinos priemone: *Kad karvė pati save žindasi, reik susigauti kregždę ir per karvės papilvę perleisti, tada nesižys*

BJK Kudirkos Naūmiestis. Labai įdomūs tikėjimai, susiję su turtu ir pinigais, ypač su vadinamuoju pareitiniu pinigų, kuris išleistas vėl grįžta savininkui: *Kad duotas pinigas kitam ir vėl atgal sugrįžtų pas davėją, reik tą pinigą įdėti į pradėtą dirbtie kregždės lizdą, o kaip išves kregždžiukus, išimtie iš lizdo – toks pinigas bus labai galingas* BJK Garliavà.

Kitas panašus patarimas moko, kaip elgtis, kad visada turėtum pinigų: *Iš kregždės lizdo reikia išimti tris kiaušinėlius, juos kietai išvirti ir vėl padėti atgal lizdan. Po trijų dienų vietoj padėtų kiaušinių rasi lizde šaknelę. Tą šaknelę reikia paimti ir visada su savim nešiotis – tada niekad nestigs pinigų* KS. Tikėtina, kad tokie patarimai sąlygoti bendrosios kregždės – laimę, turtą nešančio paukščio – simbolikos.

Kregždutė gali būti ir derliaus apsaugos priemonė. Šiam reikalui leidžiama ją net užmušti: *Rugius kraujant in šalinę, reikia, sako, užmušti keturias kregždes, o jas indėti ing keturias kerčias, tai pelės rugių neėda* BJK Marijampolė. Matyt, čia turime seną kregždės aukojimo motyvą.

Lietuvoje plačiai žinomi su kregžde susiję liaudies meteorologijos dalykai. Dažniausiai šie paukšteliai pranašauja būsimą lietu ar giedrą: *Prieš lietu kregždė žemai lekia, pagadoj – aukštai* Linkuvà; *Kregždelės prieš lietu skraido pagal žemę, prieš giedrą aukštyn kyła* BJK Joniškėlis.

Literatūra

- Gimbutienė M. 1994: *Senovinė simbolika lietuvių liaudies mene*. Vilnius: Mintis.
- Gura A. 1997: *Символика животных в славянской традиционной культуре*. Москва: Индрик.
- Jasiūnaitė B. 1995: Endriejaviškių pejoratyvinė leksika (Neigiamieji žmogaus apibūdinimai), *Kalbotyra* 44 (1), 35–57.
- Jasiūnaitė B. 1998: Mūsų maloniniai kreipiniai, *Kalbotyra* 47 (1), 43–59.
- Končius I. 1996: *Žemaičio šnekos*. Vilnius: Vaga.
- Šmitas P. 2004: *Latvių mitologija*. Vilnius: Aidai.
- Žuravlev A. 2005: *Язык и миф*. Москва: Индрик.

Sutrumpinimai

- BJK – Jonas Basanavičius (sud.). *Juodoji knyga*. Vilnius: LLTI, 2004.
- BsP – *Lietuviškos pasakos įvairios*. Surinko dr. Jonas Basanavičius. 1–4 dalis. Chicago, 1903–1905.
- ČUS – Danutė Kristopaitė, Norbertas Vėlius (sud.). *Čiulba ulba sakalas*. Vilnius: Vaga, 1983.
- JTR – Jonas Basanavičius (sud.). *Įvairi tautosaka iš rinkinių*. Vilnius: LLTI, 2002.
- JD – *Lietuviškos dainos, užrašytos par Antaną Juškevičę*. 3 tomai. Kazanė: 1880–1882.
- KrvP – Vincas Krėvė (sud.). *Patarlės ir priežodžiai* 1–3. Kaunas: 1934–1937.
- KS – Elvyra Dulaitienė. *Kupiškėnų senovė*. Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1958.
- LMD – Lietuvių mokslo draugijos archyvo rankraščiai.
- LPP – Kazys Grigas (red.). *Lietuvių patarlės ir priežodžiai* 1–3. Vilnius: LLTI, 2000–2019.
- LTA – Kostas Korsakas (red.). *Lietuvių tautosaka, užrašyta 1944–1956 m.* Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1957.
- LTR – *Lietuvių tautosakos rankraštnas*. Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto rankraštiniai tautosakos rinkiniai.
- LTs – *Lietuvių tautosaka* 1–5. Vilnius: LKLI, 1962–1968.
- PPr – Kazys Grigas (sud.). *Patarlės ir priežodžiai*. Vilnius: Vaga, 1958.
- Sim – Simučio patarlių rinkinys [LKŽ kartotekoje]. Felikso Sragio šaltinis.
- Sln – Matas Slančiauskas (1850–1924), tautosakos rinkėjas (iš Žagarės ir Joniškio apylinkių).
- TŽ – *Tauta ir žodis*. Humanitarinių mokslų fakulteto leidinys 1–7. Kaunas: 1923–1931.